

Pannoniai fürdőkalauz – Római fürdő kultúra, gyógyfürdők Pannoniában Beharangozó

¹HORVÁTH SZILVIA – ²KISS MAGDOLNA

¹Rippl-Rónai Múzeum, H-7400 Kaposvár, Fő u. 10., e-mail: horvathszilvia@smmi.hu

²GeniaNet Kiadó, H-7634 Pécs, Mária dűlő 28., e-mail: info@genianet.com

HORVÁTH, Sz. – KISS, M.: *Guide to the Baths of Pannonia – Roman Bathing Culture and Thermal Baths in Pannonia. A sneak preview*

Abstract: Offered here is a brief preview of a book scheduled for publication in the near future. The book, *Guide to the Baths of Pannonia*, is a joint publication by the Rippl-Rónai Museum of Kaposvár and GeniaNet Publishing, scheduled to appear in 2019. The authors, Szilvia Horváth and Magdolna Kiss, have studied the Roman-period antecedents and remains of the baths of the province of Pannonia, which in addition to modern Transdanubia, also incorporated part of Slovenia, Croatia and Austria (Burgenland) – the book summarizes their research conducted since the early 2000s in an academic format also intended for the broader public with lavish illustrations.

Keywords: Pannonian thermal baths, medicinal springs, thermal springs, thermae, balneum, Roman bath culture, medicinal tourism, bathing facilities, bath equipment, spring capping, Aquae, aqueducts, hypocaustum, inscriptions

Bevezetés:

„Bármennyire is gazdag a pannoniai régészeti leletanyag, bármilyen sok lelőhelyet, és közülük sokban fürdő maradványait sikerült feltárni, a magyar tudományos ismeretterjesztő szakirodalomban, hiányzik ennek az igen jelentős, áttekintően máig is ható antik fürdő kultúrának a monografikus feldolgozása.” – hangsúlyozta Visy Zsolt 2016 áprilisában.¹

A kaposvári Rippl-Rónai Múzeum és a GeniaNet Kiadó 2019-ben közös kiadásban tervezi megjelentetni a Pannoniai fürdőkalauz kötetet. Célunk az volt, hogy az egykori Pannonia provincia – amelyhez a mai Dunántúlon kívül Szlovénia, Horvátország, Ausztria (Burgenland) egy része is hozzátartozott – fürdőinek római előzményeit felkutassuk, és egy tudományos-népszerűsítő, illusztrált könyvben adjuk közre. A téma és a könyv címe – a *Pannoniai fürdőkalauz* – a 2006-ban váratlanul elhunyt Tóth István órkutató ötlete volt még 2003-ban olyan erdélyi analógiák alapján, mint Aba Sándor: *Erdélyi fürdőkalauz* (Nagyvárad, 1941.) vagy Kardos Géza: *Erdélyi fürdőkalauz* (Arad, 1929.). Közös terveztük ugyanis Tóth Istvánnal a munkát, de korai halála megakadályozta a folytatásban. Így most ezzel, az általa javasolt címmel és az időközben elkészült művel adózunk emlékének. Dis Manibus...

Magyarország termásvíz készletének gazdagságát tekintve ötödik a világon; csupán Japán, Izland, Franciaország és Olaszország előzi meg. Magyarország területének mintegy 80%-án találunk hévizet. Hazánk azonban nemcsak igen gazdag gyógy- és termásvizekben, hanem ez utóbbiak általában melegebbek, és kisebb mélységből nyerhetők ki, mint az Európa más részén található gyógyhatású vizek.² A Kárpát-medence hévforrágazdagsága a terület geológiájában kereshető. A medence formálódása során nyúlás és emelkedés játszódott le, azaz: „... egy korábbi, extenziós (húzásos) kéreg- és köpenylitoszféra³ megnyúlás és egy köpenydiapír avagy asztenoszféra-boltozat (dómszerű megemelkedés), mely alulról elvékonyította a köpenylitoszférát, amely erre izosztatikus süllyedéssel reagált. A litoszféra elvékonyodása miatt a kéreg átlagos vastagsága Magyarország alatt csak 25–28 km, a geotermikus gradiens⁴ viszont anomálishan nagy (kb. 5–6 C°/100 m). Ennek köszönhetően Magyarország gazdag hévforrásokban.”⁵

2000-óta a Széchenyi Tervnek köszönhetően a termálturizmus látványos fejlődésnek indult, a 2003-as évet a Magyar Turizmus Rt. az egészségturizmus évének szentelte. A Rubovszky András vezette Magyar Egészségturizmus Marketing Egyesület (MEME) céljával tűzte ki 2005-ben a magyarországi gyógyfürdő kultúra

1 A Pannoniai fürdőkalauz szerzői alkotói pályázatának ajánlásában.

2 Kiss 2003. Egy 2002-es felmérés 850 darab 30 °C-nál melegebb hévízkutat számolt össze, http://www.mgte.hu/04szakmai_anyagok/balneo.htm

3 A litoszféra a Föld külső – a kéregből és a legfelső köpenyből álló – szilárd, merev kőzetburka, <http://tamop412a.ttk.pte.hu/files/kornyezettan9/www/out/html-chunks/ch02s02.html>

4 A földkéregben a hőmérséklet változását jellemző adat: az a méterben megadott távolság, amelyen belül a föld belsejében a hőmérséklet 1 °C-kal nő, http://www.kislexikon.hu/geotermikus_gradienst.html

5 Less 2011, http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0033_SCORM_MFFTT600231/sco_01_01.htm

1. ábra. Aquincum, Kettős fürdő úszómedencéjének (natatio) részlete (Fotó: Horváth Szilvia)

történelmi gyökereinek feltárását. „Szerencsére találkoztunk az úgynevezett ITER uniós programmal, amely Olaszország északi tartományai, Ausztria, Magyarország, Csehország, Szlovákia, Románia és Törökország területeire vonatkoztatva foglalkozik a történelmi gyógyfürdőkkel. Ez nem turisztikai, hanem tudományos jellegű fölmérés, amely a múlt idők fürdőkultúráját dolgozza fel.” – nyilatkozta Rubovszky András a Magyar Nemzetnek az említett évben. Minthogy a 2000-es évek elején kezdtük meg munkánkat a *fürdőkalauzzal*, és 2003-ban Kiss Magdolna egy összegző tanulmányt is megjelentetett e témában,⁶ kézenfekvőnek tűnt, hogy felveszük a kapcsolatot a MEME-vel, illetve Rubovszky Andrással. Bár ez a kapcsolatfelvétel lökést adott munkának, és Horváth Szilvia „*Mozaikok a Káli-medence római kori történetéből*” címmel előadást is tartott Köveskálon a Református Templomban, a 2006. július 21–24-én megrendezett

Káli Napokon, mégis különböző – tőlünk független – okok miatt, a kutatást hosszabb ideig szüneteltetni kellett. 2012-ben határoztuk el, akkor már csak ketten, hogy elkészítjük a régóta tervezett *fürdőkalauzt*. A Rippl-Rónai Múzeum munkatársai, Horváth Szilvia és Nagy-Tóth Mária 2013-ban, az NKA támogatásával szerveztek konferenciát „*Fürdőkultúra és egészségturizmus a Dunántúlon az ókortól napjainkig*” címmel,⁷ majd a 2015-ben megjelent konferenciakötet⁸ jelentette az újrakezdés mérföldkövét.

A *Pannoniai fürdőkalauz* kézírata végül, ugyancsak az NKA 2016-ban megítélt támogatásával, elkészült.

Bár ismert tény, hogy a Kárpát-medence gyógyvizeit a római hódítás előtt itt élt bronzkori, vaskori népek többé-kevésbé föltárták, munkánk időhatárait mégis a római hódítástól – a pannoniai római uralom végéig jelöltük ki.

A könyv felépítésében először a római vízépítészet és fürdőkultúra általános sajátosságaival és fejlődésével, majd a pannoniai példákkal foglalkozik. Ezután következik a gyógyfürdők kutatásának forrásai, módszerei rész, majd a könyv magja, a katalógus. Majd egy összegző fejezet az ókori gyógyturizmus jellegzetességeiről, összevetve Pannonia provincia sajátosságait a Római Birodalom egészével, illetve egy korokon átívelő fejezet az ókori fürdőkultúra végéről és utóéletéről. A munkát végül mellékletek: térképek, epigráfiai táblázat, a fürdőkre, fürdőéletre és az epigrafikus táblázatra vonatkozó fogalommagyarázat és irodalomjegyzék zárja.

A kötetben végig az írott- és a régészeti források szintézisére törekedtünk. Minthogy a pannoniai gyógyfürdők kutatása nem túl egyszerű feladat, az első és legfontosabb, amire a kutatásban támaszkodhatunk, és ami munkamódszerünk alapját képezte; a szó szerint értelmezhető forrás, a kérdéses területen létező és mindenféle emberi beavatkozás nélkül előtörő, gyógyerejű víz. Ugyanis annak a legnagyobb az esélye, hogy ezeket minden kor embere, így a rómaiak is ismerhették.

Mint már szóltunk róla, az ókori Pannonia magába foglalta a mai Ausztria (Burgenland), Szlovákia, Szlovénia, Horvátország egy-egy részét, valamint a mai Dunántúlt, lényegében az egykori Osztrák-Magyar Monarchia egy jelentős területét. Ez utóbbi tény miatt szerencsés helyzetben vagyunk, mert a 19. század elején-közepén sorra születtek az Osztrák-Magyar Monarchia gyógyvizeire, gyógyfürdőire vonatkozó összefoglalások, a divatossá váló gyógyturizmus ösztönzésére. Egyik ilyen: E. J. Koch: *Die Mineralquellen des gesammten Österreichischen Kaiserstaates topographischer, historischer, physikalisch-chemischer und therapeutischer Beziehung*. Wien, 1845.

Miután összeállítottuk a Pannonia területén nagy valószínűséggel előtörő források katalógusát, a következő lépés annak kiderítése volt, vajon a rómaiak, vagy a római hódítás idején a terület őslakossága ismerte-e, felhasználta-e ivásra, fürdésre, gyógyító céllal ezeket a forrásvizeket, azaz vannak-e nyomai római forrásfoglalásnak a kérdéses vidéken. Nem mindig van azonban olyan szerencséje a régésznek, hogy megtalálja a gyógyvizek mellett a forrásfoglalás nyomait. Ilyenkor a forrás közelében fekvő településnyomok,

6 Kiss 2003, 123–147.

7 A Rippl-Rónai Múzeum által megrendezett konferencia Kaposváron, 2013. október 15-én.

8 A Fürdőélet és egészségturizmus a Dunántúlon az ókortól napjainkig című konferencia tanulmánykötete. Szerk.: Horváth Szilvia – Tóth Mária. Kaposvár, 2015.

egyéb római leletek lehetnek mérvadóak. Az ókorban létesült polgári vagy katonai települések már önmagukban is fürdők meglétére utalnak. Köztudott, hogy a római civilizációhoz a vezetékes víz, illetve a helység vízellátásának megszervezése és a csatornázás hozzátartozott a fürdőkultúra is. Tudjuk azt is, hogy a rómaiak a gyógyvizek fölé emelt kútházakban oltárokat állítottak elsősorban a gyógyvizek istenségeinek: Aesculapiusnak, Hygieának, Apollónak, Sironának stb., illetve a Nympháknak, akiket mindig a vizekhez társítottak. A gyógyforrások és az ezek táplálta fürdők tehát egyúttal szentélykörzeteknek is tekinthetők. A korai antikvitásban a gyógyfürdő és a kultuszhely ugyanis egy fogalmat takart, mert a rituális fürdőket, mint tisztítószertartásokat a templomok vagy szentélyek mellett végezték.

A kutatást nagyban megkönnyítette, hogy a témához jelentős ismeretanyag érhető el az interneten. A könyvritkaságok mellett fontos adatbázisok is. Egy-két kivétellel az összes – Pannoniára vonatkozó – feliratos anyag (Lupa.org, CIL, CIL-Heidelberg, Epigraphische Datenbank Clauss-Slaby, Görög feliratok adatbázisa) megvan elektronikusan, a hiányzó epigráfiai emlékek pedig a hagyományos CIL, RIU, és egyéb kiadványokból összegyűjthetők. Ugyancsak interneten található egy régészeti adatbank, ásatási jelentések, MRT topográfiaja, terepbejárások gyűjteményes anyaga. Pannonia Magyarországon kívül eső részeinek régészeti emlékéanyagához pedig a nyomtatott publikációk mellett ugyancsak fellelhetőek szép számban internetes munkák.

Mindezen adatok összesítése, értelmezése után állítottuk össze a könyv lényeges részét, a katalógust. Minden olyan mai települést bevettünk a felsorolásba, sötétebb betűtípussal szedve, ahol – ideális esetben – gyógyforrás (természetes) és ahhoz épített szentélyre utaló oltárkö, és/vagy rómaiak jelenlétét bizonyító egyéb epigrafikus vagy régészeti leletanyag került elő. Besoroltunk olyan helyet is a listába – normál betűtípussal –, ahol természetes gyógyforrás fakad ugyan, de – mind ez idáig, például a kutatottság hiánya miatt – nem bukkantak rómaiak jelenlétére. Ám ez a tény nem jelenti azt, hogy a jövőben ne kerülhetnének elő római megtelepedés nyomai. Másrészt, ha a környező helységekben vannak római leletek, akkor semmi sem zárja ki, hogy ők azt a bizonyos forrást is ismerték. Úgyszintén szerepelnek továbbá katalógusunkban azok a települések, ahol a római jelenlét kimutatható, és az gyógyforrás létezésére utal, de jelen ismereteink szerint nincs természetes forrás sem a községben, sem a közelben. Elképzelhető ugyanis, hogy a rómaiak idején létezett vízfolyás a kérdéses vidéken a római időszak után elapadt, egyszerűen eltűnt.

Katalógusunk tehát ezekkel a meggondolásokkal nemcsak összegzi a római gyógyfürdő-kultúráról eddig kialakult ismereteket, hanem a továbbkutatáshoz is egyfajta alapot, vezérvonalat kíván nyújtani.

Munkánk során végig szem előtt tartottunk három fontos szempontot: a régészeti anyag elemzésénél számításba vettük a Kárpát-medence kutatottságának egyenetlenségét, hogy mit tekintettünk gyógyfürdőnek, illetve a feliratos anyag felhasználásának „buktatóit”.

Mit tekintettünk tehát gyógyfürdőnek?

Szűkebb értelemben azt jelenti, hogy a gyógyforrásra – kifejezetten gyógyászati célból, és a közösség használatára szánva – épült fel, a gyógyfürdő szerkezeti sajátosságait magánviselő fürdő. Továbbá a fürdő vonzástörvényében, gazdaságilag arra alapozva épült ki egy-egy település, melyet – jellegét hangsúlyozva – *Aquae*-nek neveztek. Ez utóbbi esetben Pannoniában csupán az alábbi pár fürdőhelyet lehet eddig biztosan gyógyfürdőként-gyógyhelyként meghatározni. *Aquae-Baden bei Wien*, *Petronell* és *Bad Deutsch-Altenburg-Carnuntum*; Óbuda–*Aquincum Atiliae Firmae* (vagy Kettős) fürdő; *Balatonfüred*; *Varaždinske-Toplice-Aquae Iasae*. Tágabb értelemben viszont minden fürdőt, a magántulajdonban lévő létesítményeket is gyógyhatású fürdőnek tekinthetjük, amennyiben az bizonyíthatóan gyógyforrással üzemelt, és azt a rómaiak idején bizonyíthatóan gyógyászati célból (is) használták. Könyvünkben ezt a tágabb értelmezést vettük alapul.

A római gyógyfürdők kutatása alapvetően két írott forrástípusra, az ókori szerzők munkáira és az epigráfiai emlékekre támaszkodik. Ezenkívül csekély számban előfordulnak érmefeliratok és papirusz-szövegek is.

Az epigráfiai források esetében gyakran problémás, hogy ismeretlen a lelőhelyük, legtöbb esetben másodlagos felhasználásúak, azaz szívesen szállították el messzire más építkezések alapanyagául, vagy akár későbbi korok főúri kertjeit díszítették velük. Szintén problémát jelent, hogy olvasatuk sokszor bizonytalan. Ennek számtalan oka lehet, úgymint felületük kopása, megrongálódás, esetleg elvesztek és csak átiratban maradtak meg. A római fürdők esetében az epigráfiai források általában fogadalmi oltárok, istenszobrok feliratai, valamint sír- és építési feliratok voltak. Ezen belül is a döntő többséget a fogadalmi (votív) oltárok feliratai jelentik. Azonban ezek esetében sem mindig egyértelmű eldönteni, hogy milyen célzattal születtek, vajon gyógyulást kértek vagy éppen a betegségből való felgyógyulást köszönték meg bennük.⁹

⁹ Gyakoriak a pro salute állított oltárok.

Előfordulnak köztük orvosok és állatorvosok sírfeliratai is, de döntő többségében gyógyító istenségeknek szentelték őket. Éppen ezért rendkívül jó források arra nézve, hogy feltérképezhessük, hogy az ókori rómaiak mely isteneket tisztelték gyógyító istenként.

Gyógyító istenségek

Pannoniában a római korban az alábbi gyógyító istenségeket tisztelték:¹⁰

Aesculapius, Hygiea, Apollo, Tele(s)phorus, Apollo Grannus, Sirona, Bona Fortuna, Bona Valetudo, Nymphák (Nymphae salutare, Nymphae perennes), Silvanus (Silvanus és Silvanae), Fortuna balnearis, Iuppiter Optimus Maximus Salutaris, Salus, Hercules Salutaris, Iuppiter Depulsor.

Aesculapius és lánya, Hygiea birodalom szerte a legelterjedtebb hivatalos gyógyító istenségeknek¹¹ számítottak. Kárpát-medencei előfordulásuknak alapvető jellemzője, hogy a hellénisztikus hagyományokat folytató (görög-orientális) daciai lakosság körében görög nevükön (Asklépios és Hygieia) örvendtek nagy tiszteletnek a különösképp az emberek pártján álló (philanthropoi), és egy mehádi feliraton „nagyak és jóságosnak” nevezett istenek.¹² Ugyancsak gyakori, hogy az istenek nevét viselő, különös oltalmuk alatt álló emberek (nők és férfiak egyaránt) állítottak oltárt az istenpárnak.¹³ Pannoniában tisztelőik elsősorban a városi lakosság szegényebb rétegeiből, valamint a katonasorokból kerültek ki.¹⁴ Itt egyszerre jellemző klasszikus gyógyító istenekként való tiszteletük, és a kelta gyógyító istennel való azonosításuk is.¹⁵ Aquincumból több, a katonai tábori kórház (valetudinarium) orvosa által állított felirat,¹⁶ és a katonai tábor nagyobbik közfürdőjénél egy, az istenpárt ábrázoló relief¹⁷ is ismeretes.

Aesculapius fia, Telephorus (Telesphorus) törpeként ábrázolt istenalak, „a Vég elhozója”, aki a gyógyulás és a halál lehetőségét egyaránt magában hordozza.¹⁸ Időnként a cucullatus (csuklyás) jelzővel illették.¹⁹ Aesculapiusszal és Hygieával együtt istentriázt is képez.²⁰ Telephorusnak dedikált oltár ismert Pannoniában Aquincumból,²¹ valamint több önálló és Aesculapiusszal és Hygieával együtt történő ábrázolása a mai Erdély területén Tordáról (a római Potaissa) és Várhelyről (Sarmizegethusa).²²

Apollót a rómaiak alapvetően gyógyító istenként, azaz Apollo Medicusként tisztelték, és a salutaris (egészséget adó), medicinalis (gyógyító) jelzőkkel is felruházták. Livius tudósítása szerint²³ Kr. e. 449-ben az Apollinarisnak nevezett helyen, ahol oltára volt, építették meg első szentélyét a Mars-mező délkeleti részén, amely az Actium-i Apollo templom megépítéséig az egyedüli volt az örök városban. A második pun háború idején, Kr. e. 212-től évente különböző időpontokban, majd Kr. e. 208-tól senatusi határozat alapján minden év július 13. napján rendezték a *ludi Apollinarest*, azaz az isten tiszteletének szentelt játékokat.²⁴ Caesar munkájából²⁵ tudjuk, hogy Apollo a galloknál is gyógyító istenség volt, sőt itt ez volt az egyetlen funkciója. Tisztelete alapvetően a gyógyforrásokhoz kötődött.²⁶ A Kr. u. 2. századtól pedig egyértelmű, hogy Apollo másik aspektusa, a Nyilazó Apollo nyilai sem hozták a betegséget, hanem elhárították azt.²⁷ Pannoniából (Brigetio,

10 A következőkben – kisebb kiegészítésekkel – Horváth Szilvia a témában 2015-ben megjelent tanulmányában foglaltakat követjük. HORVÁTH 2015, 21–32.

11 FAGAN 2002, 89.

12 Egy Mehádiában (római nevén Ad Mediam) előkerült feliratot Asklépiosnak és Hygieiának mint „Diis magnis et bonis” ajánlottak. KÁDÁR 1999, 69.

13 Jó példa erre egy gyulafehérvári (római nevén Apulum) felirat, melyet egy bizonyos Septimus Asclepius hermes augustalis állított a capitoliumi triász (Iuppiter, Iuno, Minerva), valamint Aesculapius dominus (azaz Úr) tiszteletére. Nők esetében előfordul az Asclepia név, de sokkal gyakoribb a Hygia. KÁDÁR 1999, 70.

14 ALFÖLDY 1960, 106.

15 Savariai emlékhöz: PÓCZY 1998, 33. vö. BUÓCZ 1967, 10. Három oltár ismert Emonából (Ljubljana), KÁDÁR 1981, 63. Carnuntumból (a petronelli Schafflerhof területéről) egy márvány Aesculapius-fej került elő. KÁDÁR 1981, 69. vö. KRÜGER 1967, 7. és MÓCSY 1975, 78.

16 KÁDÁR 1999, 71–72.

17 PÓCZY 1980, 103.

18 ALFÖLDY 1960, 106.

19 KÁDÁR 1981, 67. vö. genius cucullatus SZILÁGYI 1941, 241. Lásd hozzá még KERÉNYI 1933, aki azt is hangsúlyozza, hogy Asklépios és Hygieia is telesphoroi, vö. SZILÁGYI 1941, 241.

20 EGGER 1934, 387–390.

21 KÁDÁR 1981, 75. Az oltár állítója Titus Flavius Priscus, a katonai kórház egyik gondnoka, és egyértelműen bizonyíték arra, hogy itt az isten jó véget hozó jellegéről van szó, hiszen a gyógyulásért, hálaából állították. SZILÁGYI 1941, 240–241.

22 KÁDÁR 1999, 67–68.

23 LIVIUS 4.25. 3–4.

24 GRAF 2009, 72–73. A játékokhoz: MACROBIUS Sat. 1.17.25.

25 CAESAR BG. 6.17.2.

26 GRAF 2009, 74.

27 GRAF 2009, 75.

Carnuntum, Vindobona)²⁸ és a Kárpát-medencéből²⁹ szintén több Apollo felirat ismeretes. Ezen a területen azonban Apollo esetében elsősorban a helyi vallási hagyományok továbbéléséről van szó. Akit itt tiszteltek az Apollo Grannus volt, a római vallással szinkronba hozott kelta gyógyító isten. Neve, Grannus, valószínűleg „égő, ragyogó”-t jelentett,³⁰ amely, minden bizonnyal, magától értetődően adta a görög-római nap- és gyógyító istennel történő azonosítását. Apollo Grannust Galliától a Felső-Duna-völgyig főként a gyógyforrásoknál, gyógyító istenként tisztelték.³¹ Fő szentélye Aquae Granniban (ma: Aachen, Németország) volt, és egészen a kereszténység térhódításáig, a 4. századig funkcionált az isten kultuszhelyeként.³²

A pannoniai Apollo Grannus-kultusz központi helyszíne minden bizonnyal Brigetio (Ó-Szőny) lehetett. A templom építésére – a feliratok tanúsága szerint – a 3. század első évtizedében került sor, Cassius Dio történetíró elmondása alapján³³ feltehetőleg Caracalla császár itteni látogatásával összefüggésben. Caracalla ugyanis nagy tisztelője volt Apollo Grannusnak, minthogy neki tulajdonította germaniai sérüléseiből való felépülését. 213-ban a raetiai Phoebianában (ma: Faimingen, Németország) ezért megépíttette a híres Apollo Grannus szentélyt. 214-es körútja során Pannoniában egy Grannus templomot is megszemlélte.³⁴ Nem lehetünk biztosak benne, hogy ez a brigetioi volt, viszont a Duna-menti katonai táborok és városok végiglátogatása során itt is járt, amely ösztönzőleg hathatott a Grannus-templomnak és szentélykörzetének a század második évtizedében történő bővítésére. 217-ben épült egy, a szentélyhez kapcsolódó porticus is, amely az „egészség forrását”³⁵ és a „kettős kaput” kötötte össze.³⁶

Quintus Ulpius Felix augustalis feliratát Apollónak, azaz Apollo Grannusnak és Hygieának ajánlotta. Ebből kitűnik, hogy Hygiea itt nem Aesculapius, hanem a gyógyító Apollo Grannus istentársa, és egyértelműen a kelta gyógyító istennőt, a szoláris Apollo Grannus kelta társát, Sironát³⁷ takarja, aki a gyógyforrások istennője volt.³⁸ Tiszteletük Galliától Aquincumig terjedt.³⁹ Apollo Grannus és Sirona együttes tiszteletének számos nyoma van Pannoniában is: Vindobonában, Carnuntumban⁴⁰ és Aquincumban.

Bona Valetudónak, a jó egészséget megtestesítő istennőnek Carnuntumban van feliratos emléke egy 178-ban emelt oltáron.⁴¹

Iuppiter Optimus Maximus Salutaris, az egészséget is adó „mindenható” isten, a gyógyító erejű Iuppiter egy aquincumi⁴² és egy vindobonai feliraton is szerepel, utóbbit a tábori kórházban egy, a romanizált őslakosság köréből származó legiós-katona állította Iuppiter Optimus Salutaris, Apollo, Sirona és Aesculapius tiszteletére.⁴³

A leggyakoribb, és a gyógyforrásokhoz egyértelműen köthető istenségek a Nymphák. Népszerűségük abban rejlett, hogy az átlagember magához sokkal közelebb állónak tartotta őket, mint a jóval hivatalosabb gyógyító isteneket, Aesculapiust és Hygieát.⁴⁴ Főként a polgári lakosság, de a katonaság előkelő rétegei körében is nagy tiszteletnek örvendtek.⁴⁵ Nyomaik helyi istenségként szinte egész Pannoniában fellelhetők. Több ábrázolásuk és feliratuk ismert Gorsiumból (Székesfehérvár) és környékéről, ahol a kiapadhatatlan források istennőiként (Nymphae perennes) tisztelték őket.

28 ALFÖLDY 1960, 109.

29 KÁDÁR 1999, 71; PÓCZY 1998, 33.

30 Nevének értelmezéséhez lásd újabban ZEIDLER 2003.

31 ALFÖLDY 1960, 107–108.

32 GRAF 2009, 74.

33 CASSIUS DIO LXX. 15,6. vö. ALFÖLDY 1963, 57.

34 Egy Pannonián kívüli felirat is alátámasztja. ALFÖLDY 1960, 110.

35 Fons Salutaris, valószínűleg a tatai termálvizet szállító római vízvezeték.

36 Az oszlopcsarnokot saját költségén Quintus Ulpius Felix augustalis és a brigetioi városi kézművesek testületének egyik tagja építtette 217-ben Apollo és Hygiea tiszteletére. RIU II. 377: Apollini et Hygiae | Q(uintus) Ulp(ius) Felix Aug(ustalis) m(unicipi) | Brig(etionis) porticum | a portis II ad fon | tem Salutaris a | solo inpendi(i)s | suis fecit et | ad epulas privileg(io) colleg(i) centon(ariorum) | haberi iussit praef(ecto) lul(io) Sabino | q(uin)q(uennale) Pr(a)esente et Extric(ato) co(n)s(ulibus) Noni(s) No(vembribus). ALFÖLDY 1960, 108, 110. (magyarul közölve BORHY 1989, 183.), CIL III. 3649 (magyarul közölve BORHY 1989, 182.) és CIL III. 10971= RIU 376: [templum Apollinis] Gran[ni cum co]lumn[is et portic]ibus suis a Quinto Ulpio Felice [augustali et cu]ltore loci [restitutum] PÓCZY 1998, 34. vö. PAULOVICS 1941.

37 Nevének jelentése feltehetőleg „csillagos”.

38 Vindobonai tiszteletükhöz lásd KÁDÁR 1981, 68.

39 Lásd WEISBERGER 1975.

40 KÁDÁR 1981, 76–78. Több Apollo felirat ismert Carnuntumból, Vindobonában pedig egy Claudia Attua nevű asszony állított feliratot gyermekei egészségéért Apollónak és a Nympháknak. ALFÖLDY 1960, 109.

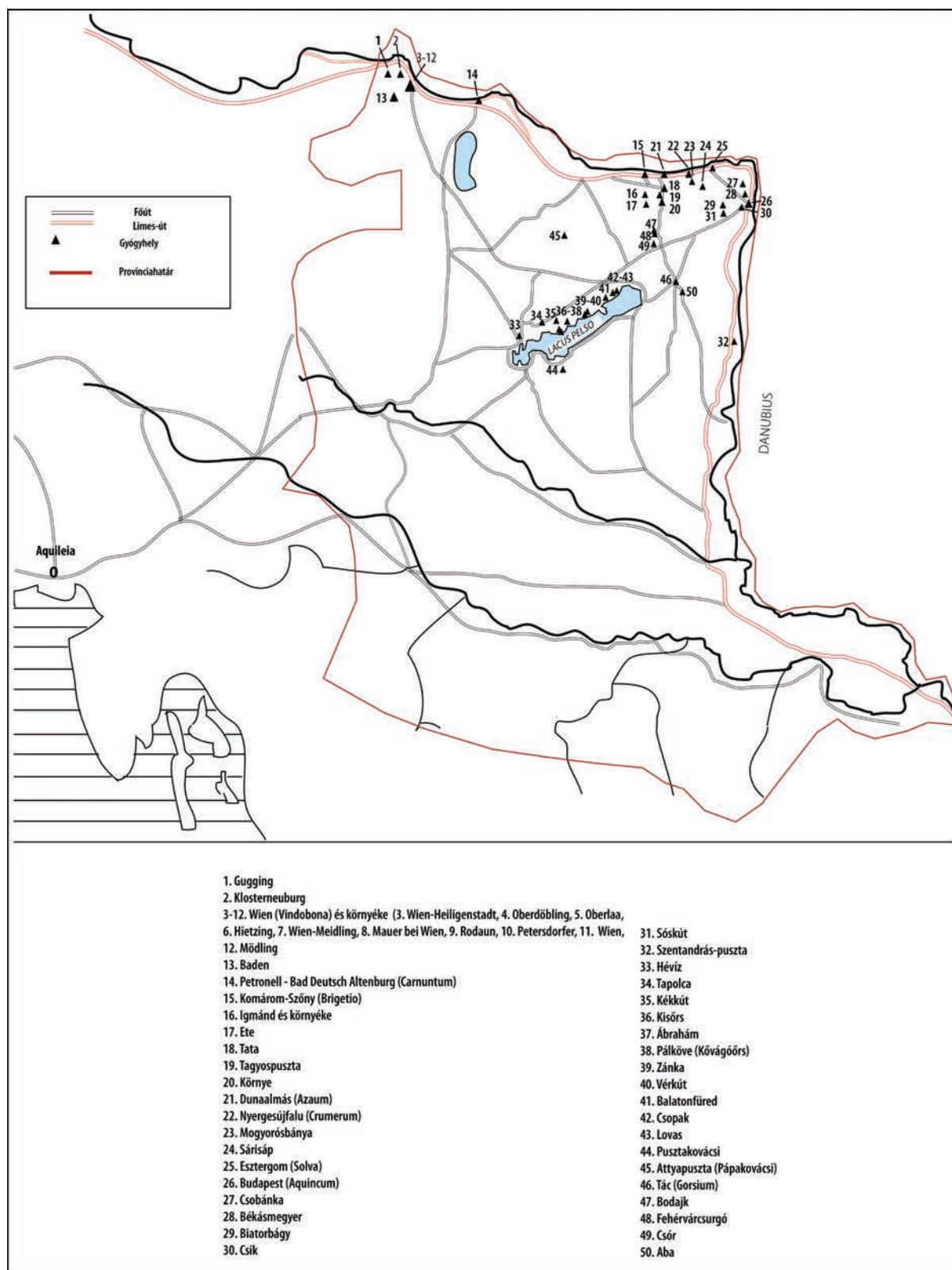
41 Bonae / Valetudin[i] / A(uli) Iuli Seve[ri] / Sall(---) Op[er]at[us] et / Ulp(ius) Sen[e] / cio ob / honor(em) / aed[i] / [it]ja[tis] / d(onum) d(ederunt) / Orfito et Rufo / [co(n)s(ulibus)] CIL V. 6414–6415; ALFÖLDY 1960, 106; KÁDÁR 1981, 69; WILKES 2005, 178.

42 Egy magas rangú tiszt, Lucius Seranius Bassus által az istennek állított oltárfelirat PÓCZY 1980, 120.

43 ALFÖLDY 1960, 109.

44 PÓCZY 1998, 35.

45 ALFÖLDY 1960, 106.

2. ábra. Térképvázlat a pannoniai gyógyforrásokról és gyógyfürdőkről (Készítette: Kiss Magdolna)

3. ábra. Három Nympha ábrázolása
(forrás: Lupa.org, 5329)

Azonban fennmaradtak emlékeik Óbudán,⁴⁶ Badenben, Petronell és Deutsch-Altenburg között Carnuntumban, Kisigmádon,⁴⁷ Ó-Szőnyben (Brigetio), Dunaalmáson, Nyergesújfaluban (Crumerum), Kékkúton⁴⁸ és Szombathely (Savaria) környékén is.⁴⁹ Aquae lasae és Aquae Balissae/Balizae (ma: Daruvar, Horvátország) és Topusko területén is a gyógyforrásokhoz kapcsolódtak, gyakran különféle megszólításokkal illették őket, úgymint *Salutares*, *Augustae* vagy *lasae*. Aquae lasaeban *Nymphaeum*, egy kezdetől fogva a Nympháknak ajánlott szentély volt, melyet a 2. század folyamán a *res publica Poetoviensium* épített a fenséges Nymphák (Nymphae Augustae) tiszteletére.⁵⁰

A másik, szintén több helyi eredetű istenség kultuszát magába olvasztó, Pannoniában rendkívüli népszerűségnek örvendő gyógyító isten, Silvanus Pannonicus. Itáliai megfelelője az ősi félistenek sorába tartozott, a földművelés, az erdők-mezők és a nyájak ura volt, akit többnyire együtt említettek Pannal,⁵¹ a Faunokkal, sőt a vizek istenségeivel, Neptunusszal és a Nymphákkal is. Általában fiatalos kedélyű, ám idősebb személynek képzelték el, de van fiatalemberként történő ábrázolása is. A szakállas istenség jobb kezében merőlegesen meghajlított pengéjű kerteszkést, bal kezében lombos-virágzó

ágat tart, lábánál kutyája ül. A pannoniai isten egyszerű paraszti ruhát, vállra vetett köpenyt viselő öregember. Kezében azonban ugyanúgy lombos ágat, illetve görbe kést (talán szőlőmetsző kacort) tart, lábánál pedig itt is kutyája emeli rá hűsége tekintetét.⁵² A feliratokon számos, néha ellentmondásos jelzővel illetik: *domesticus*, *silvestris*, *sanctus*, *magnus*, *Augustus*, *bellator*, *mammula*, *erbarius*. Silvanus Pannonicus a források és a gyógyvizek védelmezője is, sőt egy sorba állítható a hivatalos gyógyító istenekkel. Helyi gyökerei révén tisztelete az egyszerűbb néprétegekhez köthető.⁵³ Dél-Pannoniában és a Dél-Illyr területeken Iuppiterrel együtt övé a legtöbb epigráfiai és figurális emlék, a legnépszerűbb helyi istenségnek számít. Szentélye volt Daruvaron (Aquae Balizae), Eszéken (Osijek/Mursa), Sisakban (Siscia) és Topuskóban.⁵⁴ Ezekre általában a szabadtéri (sub divo), források vagy árnyas ligetek közelében való elhelyezkedés jellemző.⁵⁵ Ezen a területen a Nymphák közvetlenül kapcsolódnak Silvanus illyr-pannoniai kultuszsaládjához.⁵⁶ Észak-Pannoniában Aquincum egész területéről kerültek elő Silvanus ábrázolások,⁵⁷ a gyógyforrásoknál ismert szentélye,⁵⁸ illetve Silvanus oltárok álltak a forrásokban a klasszikus és kelta gyógyító istenek oltárai mellett.⁵⁹ Aquincumban Silvanus Magnus tisztelete is bizonyítja, hogy a pannoniai Silvanus a *Dii Magni* (azaz a főistenhármassal Iuppiter, Iuno, Minerva)

46 <http://www.ubi-erat-lupa.org/monument.php?id=7040>

47 Itt valószínűleg arról van szó, hogy az oltárkövet a felirattal Brigetióból hurcolták Igmádra.

48 Iulia Martia felirata CIL III. 4133.

49 KÁDÁR 1981, 66.

50 CIL III. 4117: *Nymphis Aug(ustis) sacr(um) respublica Poet(oviensis) mandante / L(ucio) Tullio Tusco leg(ato) Aug(ustorum) pr(o) pr(aetore) / curante T(ito) [G]em(i)nio Rufino proc(uratore) Aug(ustorum)* KÁDÁR 1981, 65–66; RENDIĆ-MIOČEVIĆ – ŠEGVIĆ 1998, 8. További feliratok: CIL III. 4118, CIL III. 4119.

51 Dél-Illyr területeken szintén gyakori a Panhoz hasonló formában történő ábrázolása. RENDIĆ-MIOČEVIĆ – ŠEGVIĆ 1998, 9; CAMBI 2013.

52 Ikonográfiai ábrázolásához lásd SZIRMAI 2007.

53 ALFÖLDY 1963, 50, 55.

54 Római nevét nem ismerjük, talán Ad Finesszel vagy Quadratával azonos.

55 RENDIĆ-MIOČEVIĆ – ŠEGVIĆ 1998, 9–11.

56 RENDIĆ-MIOČEVIĆ – ŠEGVIĆ 1998, 8–11. Silvanus és a Silvanák ábrázolásához Aquae Balizae-ből lásd még GÁSPÁR 2008, 228, 188. A Silvanae-Nymphae kapcsolatáról bővebben DORCEY 1992, 42–48.

57 SZIRMAI 2007, 45–46; SZIRMAI 2008.

58 PÓCZY 1980, 102; PÓCZY 1998, 33.

59 TÓTH 2010, 7.

körébe tartozik.⁶⁰ Lelőhelyei még a limes mentén Brigetio és Cirpi, valamint a belső útvonalak menti jelentős területeken: Gorsium, Savaria, Sopianae stb.⁶¹

Fortuna balnearisnak, a fürdőknél szerencsét hozó istennőnek állt szentélye az aquincumi polgárváros forumán a nagyobb közfürdőnél, ahol *Fortunae Augustae* dedikációval állítottak neki oltárt.⁶²

Salus tiszteletére szintén Aquaeból (Baden) van bizonyíték, ahol P. Geminius állított oltárt *Saluti* dedikációval.⁶³

Hercules Salutaris tiszteletére *Herculi Salutari et Fortunae domestici* felirattal Brigetióban L. Attius Macro legioparancsnok állított oltárt.⁶⁴

Iuppiter Depulsor, a Bajelhárító Iuppiter gyógyító isten voltát több, a birodalom különböző helyszíneiről előkerült felirat bizonyítja. Pannonia superior pénzváltó intézetének egyik császári libertusa 207-ben Iuppiter Depulsortól kért maga és felesége számára egészséget. Az isten illetékességét egészségügyi kérdésekben bizonyítja a gyógyforrással rendelkező Thannhausenben (Steiermark közelében, Ausztria) ugyancsak Iuppiter Depulsornak állított oltár, melyen L(ucius) Arruntius / Marcellinus könyörög az istenhez saját maga és felesége egészségéért.⁶⁵ Poetoviából kilenc⁶⁶ Iuppiter Depulsornak dedikált felirat áll rendelkezésünkre, köztük háromban⁶⁷ szerepel a pro salute kifejezés. Egy felirat Emonából,⁶⁸ egy pedig Savariából⁶⁹ ismert.

Van két isten, akiknek tisztelete egyértelműen köthető a vízhez. A kérdésfelvetés, hogy gyógyítást is tulajdonítottak-e nekik az ókori rómaiak, feltétlenül további kutatást igényel.

Az egyik Mithras, ugyanis források, gyógyforrások közelében számos Mithras-oltár került napvilágra, az oltárok szentélyeket bizonyítanak, az itt végzett szertartásoknak pedig kötelező feltétele, ha nem is gyógy-, de a tiszta forrásvíz.⁷⁰

A másik Iuppiter Dolichenus, aki valószínűleg szintén rendelkezett gyógyító arculattal is,⁷¹ amelyet bizonyíthat a Carnuntumban, a gyógyfürdőből előkerült szobra is.

Összefoglalás

A tanulmány egy megjelenés előtt álló könyv rövid ismertetője. A kaposvári Rippl-Rónai Múzeum és a GeniaNet Kiadó 2019-ben közös kiadásban fogja megjelentetni a „Pannoniai fürdőkalauz”-t. A szerzők, Horváth Szilvia és Kiss Magdolna célja az volt, hogy az egykori Pannonia provincia, – amelyhez a mai Dunántúlon kívül Szlovénia, Horvátország, Ausztria (Burgenland) egy része is hozzátartozott – fürdőinek római előzményeit felkutassák, és a 2000-es évek eleje óta folyó kutatásaikat egy tudományos-népszerűsítő, illusztrált könyvben adják közre.

A kötet szerzői komplex módszerrel fordultak a témához, végig az írott- és a régészeti források szintézisére törekedtek. A kiindulást és munkamódszerük alapját a kérdéses területen létező és mindenféle emberi beavatkozás nélkül előtörő, gyógyerejű víz feltérképezése jelentette. Ugyanis annak a legnagyobb az esélye, hogy ezeket minden kor embere, így a rómaiak is ismerhették. A Pannonia területén nagy valószínűséggel előtörő források katalógusának összeállítását követően, azt kutatták, vajon a rómaiak, vagy a római hódítás idején a terület őslakossága ismerte-e, felhasználta-e ivásra, fürdésre, gyógyító céllal ezeket a forrásvizeket, azaz vannak-e nyomai római forrásfoglalásnak vagy egyéb római tevékenységnek a kérdéses vidéken.

A könyv felépítésében először a római vízépítészet és fürdőkultúra általános sajátosságaiival és fejlődésével, majd a pannoniai példákkal foglalkozik. Ezután következik a gyógyfürdők kutatásának forrásai, módszerei rész, majd a könyv magja, a katalógus. Majd egy összegző fejezet az ókori gyógyturizmus jellegzetességeiről, összevetve Pannonia provincia sajátosságait a Római Birodalom egészével, illetve egy korokon átívelő fejezet az ókori fürdőkultúra végéről és utóéletéről. A munkát végül mellékletek: térképek, epigráfiai táblázat, a fürdőkre, fürdőéletre és az epigrafikus táblázatra vonatkozó fogalommagyarázat és irodalomjegyzék zárja.

60 ALFÖLDY 1997, 225; vö. TÓTH 2010, 7.

61 Silvanushoz újabban DZINO 2012.

62 Fortuna balnearis daciai és hispaniai párhuzamaira már Kádár Zoltán is felhívta a figyelmet. KÁDÁR 1981, 77. Lásd még: PÓCZY 1980, 122–123.

63 KÁDÁR 1981, 67; GÖMÖRI 2012, 15.

64 RIU 392; KÁDÁR 1981, 71.

65 Lupa.org 6127.

66 EDCS07600373, EDCS-11301006, EDCS-26600446, EDCS-26600448, EDCS-29900790, EDCS-10000390

67 EDCS-28800777, EDCS-28800778, EDCS-28800830

68 I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Depul(sori) / Surian(us) / [EDCS-11300952]

69 [(ovi) O(ptimo) M(aximo) Depu]lsori p[ro salute] / [Savarie]nsum po[rticum cum] / [exed]ra quam L(ucius) O[3] / [3]lianus de[c(urio) c(oloniae) C(audiae) Sava(r)iensium] praef(ectus) / [coll(egii) fabr(um)] centon(ariorum) [3] / [3] llvir q(uin)q(uennalis) fl(amen) [EDCS-27900111]

70 Mithrasnak forrást is szenteltek, lásd például Aquincumban a római forrásfoglalások egyikét.

71 SCHWERTHEIM 1981, 198; TÓTH 2015, 157.

Reményeink szerint a *Pannoniai fürdőkalauz* nemcsak a tudományos kutatásban tölt be hiánypótló szerepet, nemcsak az ókori világ tudományos kutatói, hanem a fürdő- és egészségturizmussal foglalkozók, a beruházók és a fürdők közönségének érdeklődését egyaránt felkelti.

Utere felix vivas

Pannonian Bathing Guide – Roman Bathing Culture, Thermal Baths in Pannonia. Precursor

SZILVIA HORVÁTH – MAGDOLNA KISS

Offered here is a brief preview of a book scheduled for publication in the near future. The book, *Guide to the Baths of Pannonia*, is a joint publication by the Rippl-Rónai Museum of Kaposvár and GeniaNet Publishing, scheduled to appear in 2019. The authors, Szilvia Horváth and Magdolna Kiss, have studied the Roman-period antecedents and remains of the baths of the province of Pannonia, which in addition to modern Transdanubia, also incorporated part of Slovenia, Croatia and Austria (Burgenland) – the book summarizes their research conducted since the early 2000s in an academic format also intended for the broader public with lavish illustrations.

The authors took a complex approach to their subject and strove for a synthesis of the written sources and the archaeological record. The springboard was the mapping of the medicinal springs in the region that issued without any human intervention because it seemed likely that these had been known to the human communities settling here during the ages and thus to the Romans too. Following the cataloguing of the springs in Pannonia, they examined whether the Romans or the native populations of the Roman period had known of these springs and whether they had exploited them for drinking, bathing or healing purposes, and whether there were any traces of spring cappings or of any other Roman activity in a particular area.

The book covers the salient traits of Roman bath architecture and bathing culture, then moves on to the Pannonian examples. The next part deals with the sources and methods of studies on thermal baths, followed by the core of the book, the catalogue. The final section discusses medicinal tourism in Antiquity and its main features, followed by a comparison between the characteristic traits of Pannonia set against the broader tableau of the Roman Empire, rounded off by a section on how the bathing culture of Antiquity ended and its afterlife. The book ends with the Appendices (maps, an epigraphic table, a glossary on the baths, bathing life and the epigraphic table) and the bibliography.

Források

CAESAR: C. Iulius Caesar: *Bellum Gallicum*. Ed.: Hering, Wolfgang. Leipzig, 1987.

CASSIUS DIO: Dionis Cassii Cocceiani: *Historiarum Romanarum quae supersunt*. Ed.: Boissevain, Ursul Philip. Berlin, 1895–1926.

LIVIUS: Titi Livi: *Ab urbe condita libri*. Eds.: Weissenborn, Wilhelm – Müller, Hermann J. Berlin, 1880–1911.

MACROBIUS: Macrobi: *Ambrosii Theodosii Saturnalia*. Ed.: Willis, James. Leipzig, 1963.

Irodalom

ALFÖLDY 1960 Alföldy Géza: Kelta gyógyító istenségek tisztelete a római Pannoniában. *Communicationes de Historia Artis Medicinae* 17. 105–110.

ALFÖLDY 1963 Alföldy Géza: Aquincum vallási életének története. *Budapest Régiségei* XX. 47–69.

ALFÖLDY 1997 Alföldy, Géza: Die grossen Götter von Gorsium. *Zeitschrift für Papierologie und Epigraphik* 115. 225–294.

BORHY 1989 Borhy László (szerk.): *Római történelem. Szöveggyűjtemény*. Budapest, 1989.

BUÓCZ 1967 Buócz Terézia: *Savaria topográfiája*. Szombathely, 1967.

CAMBI 2013 Cambi, Nenad: Romanization of the western Illyricum from religious point of view. *Godišnjak* 42. 71–78.

DORCEY 1992 Dorcey, Peter F.: *The Cult of Silvanus: A Study in Roman Folk Religion*. Leiden, 1992.

DZINO 2012 Dzino, Danijel: The Cult of Silvanus: Rethinking provincial identities in Roman Dalmatia. *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. s. XLV. 261–279.

EGGER 1934 Egger, Rudolf: Telesphoros. *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (RE) IX. 387–390.

- FAGAN 2002 Fagan, Garrett G.: *Bathing in Public in the Roman World*. Michigan, 2002.
- GÁSPÁR 2008 Gáspár Dorottya: *Pannonia régészete*. Budapest, 2008.
- GÖMÖRI 2012 Gömöri János: A Fertő déli partszakaszának régészeti lelőhelyei (2012-ig). In: Kárpáti László – Josef Fally (szerk.): *Fertő–Hanság – Neusiedler See–Seewinkel Nemzeti Park. Monografikus tanulmányok a Fertő és a Hanság vidékéről*. Budapest, 2012. 258–270.
- GRAF 2009 Graf, Fritz: *Apollo*. New York, 2009.
- HORVÁTH 2015 Horváth Szilvia: Pannoniai gyógyfürdők. In: Horváth Szilvia – Tóth Mária (szerk.): *A Fürdőélet és egészségügy a Dunántúlon az ókortól napjainkig című konferencia tanulmánykötete*. Kaposvár, 2015. 21–32.
- KÁDÁR 1981 Kádár Zoltán: Gyógyító istenségek tisztelete Pannoniában topográfiai adatok tükrében. *Communicationes de Historia Artis Medicinae* 93–96. 63–78.
- KÁDÁR 1999 Kádár Zoltán: Asklépios-Aesculapius világa a Kárpát-medencében. In: Kerényi Károly: *Az isteni orvos. Tanulmányok Asklépiosról és kultuszhelyeiről*. Budapest, 1999. 67–75.
- KERÉNYI 1933 Kerényi, Károly: Telesphoros. Zum Verständnis etruskischer, griechischer und keltisch-germanischen Dämonengestalten. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 57. 156–164.
- KISS 2003 Kiss Magdolna: „NYMPHIS MEDICIS” Gyógyfürdők Pannoniában. In: Szabó László Gy. – Vargha Dezső (szerk.): *Emlékkönyv Baranyai Aurél gyógyszerész születésének centenáriumára*. Pécs, 2003. 123–147.
- KOCH 1845 Koch, Eduard Joseph: *Die Mineralquellen des gesammten Österreichischen Kaiserstaates topographischer, historischer, physikalisch-chemischer und therapeutischer Beziehung*. Wien, 1845.
- KRÜGER 1967 Krüger, Marie-Luise: *Die Rundskulpturen des Stadtgebietes von Carnuntum*. CSIR 1/2. Wien, 1967.
- LESS 2011 Less, György: *Magyarország földtana*. Miskolc, 2011.
- MÓCSY 1975 Mócsy András: *Pannonia a késői császárkorban*. Budapest, 1975.
- PAULOVICS 1941 Paulovics, István: *Funde und Forschungen in Brigetio*. Laurae Aquincenses II. Budapest, 1941.
- PÓCZY 1980 Póczy Klára: *Közművek a római kori Magyarországon*. Budapest, 1980.
- PÓCZY 1998 Póczy, Klára: Healing Deities. In: Fitz, Jenő (ed.): *Religions and Cults in Pannonia*. Székesfehérvár, 1998. 33–36.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ – ŠEGVIĆ 1998 Rendić-Miočević, Ante – Šegvić, Marina: Religions and Cults in South Pannonian Regions. In: Fitz, Jenő (ed.): *Religions and Cults in Pannonia*. Székesfehérvár, 1998. 7–16.
- SCHWERTHEIM 1981 Schwertheim, Elmar: Iupiter Dolichenus. In: Vermaseren, Maarten J. (Hrsg.): *Die Orientalischen Religionen im Römerreich*. Leiden, 1981. 193–212
- SZIRMAI 2007 Szirmai Krisztina: Silvanus, Priapus ábrázolások a BTM Aquincumi Múzeumában. *Budapest Régiségei* XLI. 45–56.
- SZIRMAI 2008 Szirmai, Krisztina: The Representations of Pan, Silvanus, Silvanae, and Priapus in Aquincum. *Ókortudományi Dolgozatok* 2. Cultus Deorum Studia Religionum ad Historiam Vol. II. Pécs, 2008. 223–230.
- TÓTH 2010 Tóth István: Pannonia ünnepe: III IDVS IVNIAS. *Specimina Electronica Antiquitatis* 9. 1–23.
- TÓTH 2015 Tóth István: *Pannoniai vallástörténet*. Pécs–Budapest, 2015.
- WEISBERGER 1975 Weisberger, Gerd: *Das Pilgerheiligtum des Apollo und der Sirona von Hochscheid im Hunsruck*. Bonn, 1975.
- WILKES 2005 Wilkes, John Joseph: The Roman Danube: An Archeological Survey. *Journal of Roman Studies* 95. 124–225.
- ZEIDLER 2003 Zeidler, Jürgen: On the Etymology of Grannus. *Zeitschrift für celtische Philologie* 53/1. 77–92.

Internetes irodalom

- Görög feliratok gyűjteménye: Corpus Inscriptionum Latinarum [CIL] III, <http://epigraphy.packhum.org/book/547?location=16>
- CIL, Heidelberg: Epigraphic Database Heidelberg, <http://edh-www.adw.uniheidelberg.de/inschrift/suche?qs=Aqua+Frigida>
- Lupa.org: UBI ERAT LUPA, <http://www.ubi-erat-lupa.org/simplesearch.php>
- Epigraphische Datenbank Claus – Slaby, <http://www.manfredclaus.de/>